



e-ISSN: 2619-9114

June / Haziran 2024, Volume / Cilt 8, Issue / Sayı 1

İMAM MÂTÜRÎDÎ'NİN TE'VÎLÂTU'L-KUR'ÂN TEFSİRİNDE ARŞ VE MAHİYETİ

Arsh And Its Essence In Ta'vilat Al Qur'an Tafsir Of Imam Mâtürîdî

Mehmet Tahir PEKİM

Dr., Batman İl Müftü Yardımcısı (Diyanet İşleri Başkanlığı) (Tefsir)
zilanlitahirpekim@hotmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-0136-0772>

Article Information / Makale Bilgisi

Citation / Atıf: Pekim, Mehmet Tahir. "İmam Mâtürîdî'nin Te'vîlâtü'l-Kur'ân Tefsirinde Arş ve Mahiyeti". *Batman Akademi Dergisi* 8/1 (Haziran 2024), 01-16.

Doi: <https://doi.org/10.58657/batmanakademi.1481527>.

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Geliş Tarihi: 10.05.2024

Accepted / Kabul Tarihi: 13.06.2024

Published / Yayın Tarihi: 30.06.2024

Pages / Sayfa: 01-16

Plagiarism / İntihal:

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Öz: Hz. Peygambere gelen vahiy yoluyla algı ve zihin dünyamıza aktarılan arş ve Allah'ın ona istivâ etmesi etrafında, ilk günden beri istifhamlar olagelmıştır. Bazı çekincelerden ötürü bu nassları te'vil etmeyen selef âlimlerinin aksine halef âlimleri bu sıkıntıları bertaraf etmek için bu nassları uygun şekilde te'vil ederek yakın bir tarihe kadar bu meseleleri problem olmaktan çıkarmışlardır. Ancak son yüzyılda ortaya çıkan yeni selefi akımlar tarafından bu konular, tekrar gündeme taşınmıştır. Kur'ân'da otuz üç yerde geçen ع ر ش kökü ve türevlerine dair Mâtürîdî tefsirinde yapılan bu araştırmada Mâtürîdî'nin genellikle arş kelimesini selefın anladığı şekliyle fiziki bir arş değil, Allah'ın hükümlerinin sembolü olarak ifade edildiğini söyleyerek kendinden önce yapılmış ve kendisinin de eklemeye bulunduğu birçok te'vile yer vermiştir. O'na göre burada te'vil yaparken göz önünde bulundurulması gereken temel esas Allah'ın yaratılmışlara benzememesidir. Ayrıca İmam Mâtürîdî'ye göre arş ve arşa istivâ ile ilgili tefsir kabilinden bize ulaşan bir rivayet bulunmadığından Allah'ın bundan kesin maksadını bilmemiz mümkün değildir. Çalışmada Mâtürîdî'nin, meleklerin hamd ve tesbih ederek etrafını kuşattığı ve kıyamet gününde meleklerin taşıdığı arşa dair yaptığı yorumlara da değinilecektir.

Anahtar Kelimeler: İmam Mâtürîdî, Te'vîlâtü'l-Kur'ân, Te'vil, Arş, İstivâ.

Abstract: There has always been questions from the very first day about perception through revelation; and the arsh conveyed to our mental world and Allah's elevation to arsh. Due to some reservations, the former scholars did not interpret these nasses; on the contrary, latter scholars interpreted them to eliminate these problems, so they solved all problems a short time ago. However, salafi currents having appeared in previous century have carried these issues to its agenda. This study was carried out in tafsir of Mâtürîdî about arsh and its derivatives mentioned in thirty-three places in Qur'an; anssd Mâtürîdî generally said that the word arsh was not arsh in physical sense as former companions understood, but that it was the symbol of Allah's domination; and he himself gave place many commentaries to which he also made some additions. According to him, the fundamental of commentary is that Allah does not resemble the created ones. Since no narration reached us in the form of tafsir related to Arsh and elevation to arsh, it is impossible for us to know the certain purpose of Allah in this. Mâtürîdî commented on arsh, which angels surrounded and carried on the day of judgement, as thrones and seats, where Allah's saint servants will sit; and Allah will treat them.

Keywords: Imam Mâtürîdî, Ta'vîlât al Qur'an, Commentary, Arsh, Elevation.

Giriş

A-r-ş (ع ر ش) kökü farklı formlarda Kur'ân'ın birçok yerinde geçmektedir.¹ Fiil sigası ile geçtiği iki yerde (يعرشون) formunda muzârî fiili olarak gelmiştir.² İsim olarak farklı formlarda (العرش/عرش/عروش/معروش) otuz yerde geçmiştir.³ Bunlardan 9 yerde arş kelimesi, Allah dışındaki varlıklar için kullanılmıştır. Allah dışındaki varlıklar için kullanılan yerlerin birinde⁴ Hz. Yusuf'un anne babasını oturduğu taht, dört yerde⁵ Sebe' melikesinin tahtı, üç yerde⁶ çatılarının duvarları üzerine devrilmiş virane harabeyi resmetmek, bir âyette⁷ ise bahçelerde meyve için yapılan çardaklara sıfat olarak kullanılmıştır. Arş kelimesi, yirmi bir yerde doğrudan ve dolaylı olarak Allah ile ilgili kullanılmıştır. Allah için kullanılan yerlerin yedisinde Allah'ın arşa istivâ etmesi için (استوى على العرش) şeklinde kullanılmıştır.⁸ İki yerde⁹ meleklerin taşıdığı bir varlık olarak Allah'ın arşı konu edinirken bir yerde¹⁰ ise meleklerin Allah'ı övgü ile tesbih ederek etrafını kuşatıp sarmaladığı bir arştan söz edilmiştir. Altı yerde ise "Arşın Rabbi" anlamında (رب العرش) tamlamasıyla geçmektedir. Bu yerlerin üçünde¹¹ arş kelimesi (العظيم), bir yerde¹² ise (الكريم) sıfatı ile tavsif edilmiştir. Dört yerde¹³ de "Arşın sahibi" anlamında (ذوالعرش) şeklinde kullanılmıştır. Bu yerlerden birinde arş, (المجيد) sıfatı ile gelmiştir.¹⁴ Son olarak da bir yerde¹⁵ de Allah'ın arşının suyun üzerinde olduğu vurgulanmıştır.¹⁶

Arapça a-r-ş (عرش) kök harflerinden isim olarak kullanılan arş kelimesi yükseklik anlamından yola çıkarak birçok yan anlamda kullanılmıştır.¹⁷ Arap dili sözlüklerini taradığımızda farklı türevleriyle arş kelimesi; taht, ev, evin çatısı, kuş yuvası, bir mekânda ikamet etmek, hükümlerlik ve saltanat tahtı, yıldız ismi, gölgelik, kuyunun üst ağzına odundan yapılmış üst çatı gibi anlamlarda kullanılmıştır.¹⁸ Odun tutuşturulduğunda yükselen ateş ve duman bağlantısından (عُرش الوقود) *odun tutuştu* denilirken, aynı anlamdan çatı türünden yapılan birçok nesneye arş'ın türevleri kullanılmıştır. Mesela; meyvelerin yerden yüksekte temiz yetişmesi için meyve dallarının üzerine yerleştirildiği çardak için (عَرْش عَرْش) ifadesi kullanılırken, evin çatısını kurmak için de (عَرْش البيت) şeklinde *evin damını çatı* denilmiştir. Aynı anlamdan yola çıkarak عرش بالمكان denilerek ikamet etmek anlamında kullanılmıştır. Yükseklik ve çatı anlamlarından ötürü güneşten korunmak için yapılan gölgeliğe (العريشة) yolculukta devenin sırtına konulan gölgeliğe (Hevdec) de (العريشة)

¹ Arş kelimesinin Kur'ân'daki kullanımları için bk. Râgıb İsfihânî, *el-Müfredât fi Garîbi'l-Kur'ân* (İstanbul: Kahraman Yayınları, 1986), 493-494.

² A'raf, 7/137; Nahl 16/68.

³ Bakara, 2/259; En'ân, 6/141; A'raf, 7/137; Tevbe, 9/129; Yûnus, 10/3; Hûd, 11/7; Yûsuf, 12/100; Ra'd, 13/2; İsra, 17/42; Kehf, 18/42; Taha, 20/5; Enbiyâ, 21/22; Hac, 22/45; Mü'minûn, 23/22,116; Furkân, 25/59; Neml, 27/23-26-38-41-42; Secde, 32/4; Zümer, 39/75; Mü'min, 40/7,15; Zuhuf, 43/82; Hadîd, 57/4; Hakka, 69/17; Tekvîr, 81/20; Burûc, 85/15.

⁴ Yûsuf, 12/100.

⁵ Neml, 27/23,38,41,42.

⁶ Bakara, 2/259; Kehf, 18/42; Hac, 22/15.

⁷ En'âm, 6/141.

⁸ A'raf, 7/54; Yûnus, 10/3; Ra'd, 13/2; Taha, 20/5; Furkân, 25/59; Secde, 32/4; Hadîd, 57/4.

⁹ Mü'min, 40/7; Hakka, 69/17.

¹⁰ Zümer, 39/75.

¹¹ Tevbe, 9/129; Mü'minûn, 23/86; Neml, 27/26.

¹² Mü'minûn, 23/116.

¹³ İsra, 17/42; Mü'min, 40/15; Tekvîr, 81/20; Burûc, 85/15.

¹⁴ Burûc, 85/15.

¹⁵ Hûd, 11/7.

¹⁶ Arş kelimesinin Kur'ân'da geçtiği yerler için bk. Harun Kocabay, *Kur'ân'da Arş Kavramı* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020), 134-142.

¹⁷ Arşın sözlük anlamları için bk. Muhammed İbn Manzûr el-Mısırî, *Lisânu'l-Arab* (Beyrut: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 2005), 4/401-404.

¹⁸ Mahmûd b. Ömer Zemahşerî, *Esâsu'l-Belâğ*e (Beyrut: Daru'n-Nefâis, 2009), 387-388.

denilmiştir.¹⁹ Su kuyusunun altını insan boyu miktarınca taşla ördükten sonra yukarı kısmını tahta ile örmek için de (عَرَشَ البئر) ifadesi kullanılmıştır.²⁰ Yukarıda verilen örneklerden yola çıkarak genel olarak aşağıda olana nispeten yukarıda olan şeyler arş ile ifade edildiği görülmektedir. Nitekim yere nispeten semaya, atın koştuğunda rüzgârda havalanırken yükselen yelesine, ayağın alt kısmına göre üst kısmına ve genellikle yüksekte olan kuş yuvasına arş denilmiştir. Bazı kullanımlarda yükseklik anlamı güçlü iken bazılarında bu anlam zayıf olabilmektedir. Arş kelimesinin en bariz anlamı ise, koltuk ve taht anlamıdır. Kur'ân'da Yusuf ve Belkıs tahtı bu anlamda kullanılmıştır. Saltanat tahtı fiziksel anlamı yanında mecâzî olarak sultanın hükümranlığını sembolize etmektedir. Örneğin *sultan, devlet yönetimini eline aldı* anlamında (قعد الملك على العرش) denildiği gibi saltanatı yok olduğunda (نزل عرشه) *saltanatı yıkıldı* denilmektedir.²¹

Bu makalede İmam Mâtürîdî'ye ait *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*²² tefsirinde, arş kavramının mahiyeti araştırma konusu yapılmıştır. Arş kavramı tarih boyunca mahiyeti merak edilmiş ve tartışılmış bir konudur. Son iki yüzyıldır ortaya çıkan ve günümüzde de farklı isimler altında varlık gösteren yeni selefi akımların etkisiyle mahiyeti yeniden tartışılan konular arasında yer almaktadır. Allah'ın arşa istivâ etmesi ile ilgili eski ve yeni birçok çalışma yapılmıştır.²³ Ancak bu çalışmada Allah'ın arşa istiva etmesinden ziyade *Te'vîlâtü'l-Kur'ân* tefsirinde arşın mahiyeti ele alınacaktır. Atıflarda belirtildiği üzere arş ile ilgili birçok çalışma²⁴ olsa da tüm araştırmalarımıza rağmen İmam Mâtürîdî'nin sadece tefsiri bağlamında arş üzerine içerik ve kapsam itibariyle böyle bir çalışmaya rastlanmamıştır.²⁵ Diğer bir ifade ile Mâtürîdî üzerine yapılan çalışmalarda arşa istiva ve arşın mahiyeti konusu müstakil olarak değerlendirilmemiştir.

¹⁹ İbrahim Mustafa vd., *el-Mu'cemu'l- Vasîd* (İstanbul: Çağrı Yayınları, Tarihsiz), 2/599.

²⁰ Corci Şahin Atiyye, *el-Mu'temed* (Lübnan: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 2011), 433.

²¹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 4/402.

²² Burada belirtilmesi gereken bir husus, bu çalışmada İmam Mâtürîdî'nin tefsir çalışmasının ismi başlık ve makale metninde "*Te'vîlâtü'l-Kur'ân*" olmasına rağmen dipnotlarda "*Te'vîlâtü Ehlü's-Sünne*" şeklinde olmasının nedeni araştırmada esas alınan Arapça nüshanın isminin bu şekilde olmasından kaynaklanmaktadır. İmam Mâtürîdî'nin tefsir çalışması daha çok *Te'vîlâtü'l-Kur'ân* adıyla bilinmesinden ötürü ana metinde bu isim kullanılmış olup dipnotta ise kaynağa sadık kalınmıştır.

²³ Arş ile ilgili yazılmış klasik ve modern bazı kitaplar: Muhammed b. Osman İbn Ebî Şeybe, *Muhammed b. Osman b. Ebi Şeybe ve Kitabuhu el-Arş*, thk. Muhammed b Halîfe et-Temimî (Riyad: Mektebetu'r-Rüşd, 1998).; Takyeddin Ahmed İbn Teymiyye, *Arşu'r-Rahmân vemâ verede fihi mine'l-Âyât ve'l-Ehâdîs* (Riyad: Melik Fehd Devlet Yayınları, Rakam:12, 1999).; Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Kitâbu'l-Arş*, thk. Muhammed b Halîfe et-Temimî (Riyâd: Edvâu's-Selef, 1999).; Muhammed Nâsiruddîn Elbânî, *Kitâbu'l-Arş*, thk. Şâdî b. Muhammed Al-i Numân (Yemen: Merkezu'n-Nu'man li'l-Buhûsi ve'd-Dirâsât, 2010).; Hanifi Adıgüzel, *Din Dili Bağlamında Haberi Sıfatlar (Arş-Kürsî ve İstivâ)* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007).

²⁴ Harun Kocabay'ın 2020 yılında Arş Kavramı üzerine yaptığı yüksek lisans tezi çalışmasında 18 tane modern çalışmanın ismini zikretmektedir. Bk. Kocabay, *Kur'ân'da Arş Kavramı*, 6-8.

²⁵ İmam Mâtürîdî'nin arş kavramı ile ilgili kelimî görüşleri için bk. Ebu Mânsûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, ed. Fethullah Halîf (İskenderiye- Mısır: Daru'l-Câmî'at el-Misriyye, Tarihsiz), 67-74.

1. İmam Mâtürîdî ve Te'vîlâtü'l-Kur'ân Tefsiri

İmam Mâtürîdî'nin tefsiri, fikirleri ve eserleri üzerine günümüze kadar birçok tez²⁶, makale ve sempozyum²⁷ çalışması yapılmıştır.

Tefsir müdevvenatımızın en erken bize ulaşan kapsamlı ve hacimli eserleri, Taberî ve Mâtürîdî tefsirleridir. Genel itibariyle rivâyet tefsiri kategorisinde değerlendirilen *Taberî tefsiri*, hicri 3. yüzyıla kadar gelen binlerce tefsir rivâyetini barındırırken, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân* ise Taberî'nin çağdaşı olan İmam Mâtürîdî'nin dirâyete dair birçok yoruma yer verdiği bir tefsirdir. Diğer bir ifade ile rivâyet tefsirinin pîri Taberî ise, dirâyet tefsirinin pîri de Mâtürîdî'dir.²⁸ İmam Mâtürîdî'nin tam olarak ne zaman doğduğu bilinmemesine rağmen hicri 333 senesinde Semerkant'ın bir mahallesi ve doğduğu yer olan Mâtürîd'te vefat ettiği bilinmektedir. Maverâünnehir bölgesinin önemli âlimlerinden olan Mâtürîdî, Abbasilerin İslam coğrafyasına olan hâkimiyeti çok zayıfladığı bir zamanda müstakil beyliklerden olan Sâmânogulları'nın Maverâünnehir 'de hâkim olduğu bir dönemde yaşamıştır. Kendisi için Arap ve Farisî nesepler söylenmiş olsa da yaşadığı coğrafyanın çoğunluğunun Türk olduğu göz önüne alındığında Türk asıllı olması kuvvetle muhtemeldir. Eserlerinde kullandığı Arapça ifadeleri nedeniyle Arap olmadığı değerlendirilmektedir. Maverâünnehir bölgesinde yer alan ilim mahfillerinde daha çok Farsça'nın kullanılması nedeniyle de Fars olduğu bazı eserlerde yer almaktadır.²⁹

Üçüncü veya dördüncü kuşak Hanefî âlimlerinden kabul edilen Mâtürîdî, eğitim ve hac için Semerkant'ın dışına çıktığı bilinmemektedir. Resmi bir görev alıp almadığı ile ilgili kaynaklarda detaylı bir bilgiye rastlanmamakla birlikte dönemin hükümdarlarıyla arasının iyi olmadığı bilinmektedir. Ehl-i sünnet ekolünün diğer kurucusu kabul edilen İmam Eş'arî'nin (ö. 324/935-36) çağdaşı olmasına rağmen hilafet merkezi Bağdat'a uzak bir yerde yaşamış olması, kendisinden sonra kurulan Nizâmiye medreselerinde Eş'ariliğin ve Eş'ari âlimlerin baskın olması, eserlerinde kullandığı dilin ağır ve girift olması gibi sebeplerden ötürü İmam Mâtürîdî'nin gerek mezhepler tarihi eserlerinde gerekse bibliyografik kaynaklarda ihmal edildiği kabul edilmektedir.³⁰ Mâtürîdî üzerine büyük emek vermiş merhum Bekir TOPALOĞLU'na göre Mâtürîdî'nin yeteri kadar değerlendirilmemesinin asıl nedeni, diğer

²⁶ İmam Mâtürîdî ile ilgili yapılan bazı akademik çalışmalar şunlardır: Musa Koşar, *İmam Mâtürîdî'de Esmâ-i Hüsnâ* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1992).; Hacı İsmail Doğan, *Mâtürîdî'nin Heretik Akımlara Yöneltilmiş Eleştirileri* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi: Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006).; Sami Şekeroğlu, *Mâtürîdî'de Ahlak Problemi* (Basılmamış Doktora Tezi: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007).; Adem Görmüş, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân'da Fıkıh Kavramı* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017).; Mustafa Yumuk, "Fitne" Geçtiği Âyetlerin İncelenmesi *Te'vîlâtü'l-Kur'ân Bağlamında* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018).; Melis Kutman Uulu, *İmam Mâtürîdî'ye Göre Haberî Sıfatlar* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018).; Metin Avcı, *İmam Mâtürîdî'nin Fikirlerinde Ebû Hanîfe'nin Etkisi* (Basılmamış Doktora Tezi: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018).; Aitmyrza Satybaldiyev, *Mâtürîdî'nin Te'vîlâtü'l-Kur'ân'ında Kıraat* (Basılmamış Doktora Tezi: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019).; Asiye Yolcu, *Mâtürîdî'nin Te'vîlâtü'l-Kur'ân'ında fikhî Görüşleri* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019).; Elif Erdoğan, *İmam Mâtürîdî'nin Te'vîlâtü'l-Kur'ân'da Gaybî Konulara Yaklaşımı* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020).

²⁷ İmam Mâtürîdî ile ilgili yapılan bazı sempozyumlar şunlardır: Büyük Türk Bilgini İmâm Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik, Marmara Üniversitesi/İslami Araştırmalar Vakfı (İsam), (İstanbul, 22-24 Mayıs 2009); Uluslararası İmam Mâtürîdî Sempozyumu, Eskişehir Orhangazi Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi/Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, (Eskişehir, 28-30 Nisan 2014); Uluslararası Mâtürîdîlik Sempozyumu, Ahmet Yesevi Üniversitesi, (04-06 Mayıs 2015); Uluslararası İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik Literatürü Sempozyumu, Selçuk Üniversitesi, (Konya-Beysşehir, 14-25 Eylül 2018); Uluslararası İmam Mâtürîdî ve Te'vîlâtü'l-Kur'ân Sempozyumu, İstanbul Ümraniye Belediyesi, (İstanbul, 02-03 Kasım 2018)

²⁸ Bekir Topaloğlu, "Te'vîlâtü'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 41/32.

²⁹ Şükrü Özen, "Mâtürîdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 28/157.

³⁰ Özen, "Mâtürîdî", 28/157.

sebeplerle birlikte akla çok önem vermesinden ötürü Muhaddisler ve Fakihler tarafından görüşlerinin Mu'tezile mezhebine yakın bulunmuş olmasıdır.³¹ Uzun zaman ihmal edilmiş olsa da Ebu'l-Muîn Neseî (ö. 508/1115) başta olmak üzere bir kısım Maveraünnehir Hanefî âlimlerinin çabaları sayesinde İmam Mâtürîdî ve eserleri kaybolmaktan kurtulmuş, bir mezhep olarak *Maturidiyye* temellendirilmiştir.³² İmam Mâtürîdî'nin ihmal edildiği önemli bir husus da Mâtürîdî'nin tefsirciliği ve *Te'vilâtu'l-Kur'ân* adlı eseridir. Fahrettin er-Râzî (ö. 606/1210) ve Ebû Heyyân el-Endelûsî (ö. 745/1344) gibi bazı müfessirler tarafından kendisine atıfta bulunmuş olsa da çoğunluk tarafından görmezden gelinmiştir.³³ Bu ihmal, müfessirlere dair yazılan tabâkat eserlerinde de görülmektedir. Bu alanda önemli eserler yazan İmam Suyûfî (ö. 911/1505) ve Muhammed Hüseyin Zehebî (1915-1977) İmam Mâtürîdî ve tefsirinden hiç söz etmemişlerdir.³⁴ Bu durum yakın döneme kadar devam etmiştir. Ancak son dönemlerde ülkemizde ve bazı İslam ülkelerinde kendisi ve eserleri üzerine birçok ilmî ve akademik çalışma yapılmış ve yapılmaktadır.³⁵

İmam Mâtürîdî'nin *Te'vilâtu'l-Kur'ân* adlı tefsiri, kendi kaleminden değil öğrencilerinin takrirlerinden meydana gelmiş bir eserdir. Ebu'l-Muîn en-Neseî gibi âlimlerin tefsiri üzerinde yaptığı çalışmalarından da görüleceği üzere eserin kendisine aidiyeti hususunda bir şüphe bulunmamaktadır. Kitabın adı yazma nüshalarında ve bazı kaynaklarda *Te'vilât Ehli's-Sünne* şeklinde yazılmış olsa da *Ehl-i Sünnet* kavramının Mâtürîdî'nin kitaplarında geçmemesi ve bu kavramın henüz o zaman kullanımında olmaması nedeniyle bu ismin sonradan verildiğini göstermektedir. Otuzun üzerinde yazma nüshası bulunan *Te'vilâtu'l-Kur'ân* 1970'lerden sonra farklı ülkelerde kısmî ve tümü basılmıştır.³⁶ Ülkemizde merhum Bekir Topaloğlu hocanın başında olduğu bir ilmi heyet tarafından 2005-2011 yılları arasında 18 cilt olarak tahkik edilerek Arapça basılmıştır.³⁷ *Te'vilâtu'l-Kur'ân* tefsirinin Türkçe tercümesi, bir kısmı Bekir Topaloğlu, kalanı Yusuf Şevki Yavuz editörlüğünde bir tercüme heyeti tarafından tamamlanarak 2020 yılında Ümraniye Belediyesince 16 cilt şeklinde basılmıştır.³⁸

2. Tarih Boyunca Arş Kavramının Anlaşılması

Müteşâbih âyetler kapsamında değerlendirilen kavramlardan bir tanesi arş kavramıdır. Kur'ân'da otuz iki yerde geçen bu kavram, Hz. Peygamber Efendimiz ve sahabe döneminde mahiyeti tartışılan bir kavram olmamasına karşın daha sonraki dönemlerde âlimler ve mezhepler tarafından tartışılan bir konu olmuştur. İslam âlimlerinin arş kavramı üzerine bu kadar durmalarının nedeni, arş kelimesinin Kur'an da Allah'a nispet edilmesi ve gaybî bir konu olmasından kaynaklanmaktadır. Diğer bir ifade ile arşa dair âyetler, müteşâbihlerden kabul edilmesinden dolayı anlaşılması zor bir konu olmuştur. Nitekim Kur'anda yer alan âyetler, muhkem ve müteşâbih olarak iki kısma ayrılmaktadır. Muhkem

³¹ Özen, "Mâtürîdî", 28/158.

³² Yusuf Şevki Yavuz, "Ebu'l-Muîn en-Neseî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 32/570.

³³ Topaloğlu, "Te'vilâtu'l-Kur'ân", 41/33.

³⁴ İsmail Çalışkan, "Tefsirde Mâtürîdî'yi Keşfetmek: İmam Mâtürîdî ve Te'vilâtu'l-Kur'ân'ın Tefsir İlmindeki Yeri," *Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 2/7 (Mayıs 2010), 69.

³⁵ Talip Özdeş, *İmam Mâtürîdî'nin (Te'vilâtu ehli's-Sünne) Adlı Eserinin Tefsir ve Metodolojisi Açısından Tahlil ve Tanıtımı* (Basılmamış Doktora Tezi: Erciyes Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri, 1997). İmam Mâtürîdî ile ilgili yapılan bazı akademik çalışmalar hakkında detaylı için bk. Çalışkan, "Tefsirde Mâtürîdî'yi Keşfetmek: İmam Mâtürîdî ve Te'vilâtu'l-Kur'ân'ın Tefsir İlmindeki Yeri," 82-83.; Ayrıca bu makalenin 6. ve 7. dipnotlarına bakılabilir.

³⁶ Topaloğlu, "Te'vilâtu'l-Kur'ân", 41/32.

³⁷ İlyas Çelebi, "Bekir Topaloğlu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019), Ek-2/605.

³⁸ Muhammed ibn Muhammed Mâtürîdî, *Te'vilâtu'l-Kur'ân tercümesi* (İstanbul: Ümraniye Belediyesi Kültür Yayınları, 2020).

âyetler ilk okunduğunda müfessirler tarafından kolay anlaşılırken, müteşâbih âyetler ise ilk okunduğunda müfessirler tarafından rahat anlaşılmamaktadır.³⁹ Selef âlimleri Âl-i İmran sûresinde geçen "...Kalplerinde sapma meyli bulunanlar, fitne çıkarmak ve onu (kişisel arzularına göre) tevîl etmek için ondaki müteşâbihlerin peşine düşerler..."⁴⁰ âyetini delil göstererek, Kur'an'da yer alan müteşâbih âyetlerin te'vil edilmemesi gerektiğini, Allah'ın eksiklerden tenzih edilerek müteşâbih âyetlerin yorumlanmaması gerektiğini savunmuşlardır.⁴¹ Ancak farklı maslahatlara binaen halef âlimleri Arap dilindeki anlam zenginliğinden yola çıkarak müteşâbih âyetleri yorumlama cihetine gitmişlerdir.⁴²

Selef âlimlerinin aksine Müşebbihe⁴³ ve Mücessime⁴⁴ Kur'an da yer alan müteşâbih âyetleri teşbih ve tecsim çağrıştıracak şekilde tevîl etmişlerdir. Onların yaptıkları teviller sonucunda arş, Allah'ın mekânsal olarak tahtı ve oturağıdır. Böyle anlaşılmadığı takdirde meleklerce taşınması ve etrafında tavaf edilmesine bir anlam verilemeyeceğini söyleyerek Allah'ı insanlara benzeterak antropomorfist bir tanrı tasavvuru ortaya koymuşlardır. Bunlara karşın bir kısım Ehl-i sünnet âlimi Allah'a mekân ve cisim çağrıştıran nassları te'vil etmeye başlamışlardır.⁴⁵ Cüveynî (ö. 478/1085) ile başlatılan⁴⁶ bu te'vil ameliyesi, Halef metodu olarak anılacak olup zamanında bazı istifhamları gidermeye yaramış olsa da kendi bünyesinde bazı mahzurları da barındırmıştır. Çünkü bu nasslar, Arap dili imkânlarından istifade edilerek mecâz üzere te'vil edildiğinde artık Allah'a ait fiziki bir arştan söz etmenin imkânı kalmamaktadır. Kaldı ki bazı âyetleri mülk ve saltanatla te'vil etme imkânı da bulunmamaktadır. Sonuçta mahiyeti, ne olursa olsun, arşın Allah'ın saltanatının tasvirinin sembolü mecâzî bir manası olsa da sadece bu mecazi manaya itibar ederek onun fiziki bir varlığı olan, melekler tarafından taşınıp çevresinde dönülen yüce bir makamın olmadığını söylemek izahı kolay bir şey değildir.

Müteşâbih ve gaybî konular arasında değerlendirilen arş kavramı uzun yıllar selef-halef metodu çerçevesinde anlaşılmıştır. Selefin tenzihçi akidesi gereği Allah'ın keyfiyeti bilinmeyen fiziki bir arşının varlığı yanında Halefin yorumcu akidesi gereği Allah'ın fiziki bir arşının olması şart olmayıp fiziksel bir arşın varlığı ihtimaline ek olarak naslarda geçen arşın hükümranlık anlamına geleceği kabul edilmiştir. İnsanlar, bu iki görüşe göre konuyu anlayıp değerlendirmiştir. Uzun yıllar tartışma konusu olmaktan çıkan bu konu, İslam âleminde 19.

³⁹ Muhkem ve Müteşâbih kavramları için bk. Yusuf Şevki Yavuz, "Müteşâbih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 32/204. Tuncay Başoğlu, "Muhkem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 31/42;

⁴⁰ Al-i İmran, 3/7.

⁴¹ Bununla birlikte selef âlimleri arş'ın mahiyeti ve Allah'ın arş'a kurulmasının keyfiyetini belirlemekten uzak durarak Allah'ı sınırlandırmak mekân ve cisim gibi uygunsuz tasavvurlardan uzak durmuşlardır. Selefin bu duruşunu resmeden "*İstiva bilinmektedir. Keyfiyeti ise akıl ile kavranamamaktadır. İstiva inanmak vaciptir. Hakkında soru sormak bid'attir*" sözü çoğunlukla İmam Mâlik'e nispet edilmiş olsa da başka selef âlimleri tarafından da bu minvalde sözler söylenmiştir. Detaylı bilgi için bk. Abdülkerim Tetan - Muhammed Edib Keylanî, *Avnu'l-Murid li Şerhi Ceveheretü't-Tevhid* (Dimeşk: Daru'l-Beşâir, 1994), 1/453-469.; Muhammed Sait Ramazan Botî, *es-Selefiyye* (Dimeşk: Daru'-Fikr, 2007), 132-144.

⁴² Selef ve halef metotlarının detayı için bk. Adıgüzel, *Din Dili Bağlamında Haberi Sıfatlar (Arş-Kürsi ve İstivâ)*, 8-34.

⁴³ Müşebbihe'nin fikirleri için bk: Yusuf Şevki Yavuz, "Müşebbihe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 156-158.

⁴⁴ Mücessime'nin fikirleri için bk: İlyas Üzüm, "Mücessime", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 448-449.

⁴⁵ İbn Abbâs ve Mucâhid gibi sahabe ve tabiîn başta olmak üzere bazı selef âlimleri de müteşâbih âyetleri te'vil ettikleri görülmüştür. Aynı şekilde bazı halef âlimleri de te'vil cihetine gitmemiştir. Böylece selef ve halef zamansal ayrımını Cüveynî veya ilk üç asır ile sınırlandırmak doğru değildir. Nitekim Cüveynî'den önce yaşayan İmam Mâtürîdî de nasları te'vil etmiştir. Bu konuda detaylı bilgi için bk. Hasan Ahmed el-Hattaf, "en-Nususü'l-Mühime li Teşbihillah bi Halkihî ve Mevkatfu's-Selef ve'l-Halef minha", *Adıyaman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi İslami İlimler Araştırmaları Dergisi* 1/2 (2017), 130-134.

⁴⁶ İrfan Eyibil, "Ehl-iSünnet Kelâmında Haberi Sıfatların Te'vili Meselesi", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/34 (Şubat 2018), 669-670.

yüzyılın ikinci yarısında çıkan ve günümüzde farklı adlar altında radikalize olan neo selefler tarafından bazen tartışılmaktadır. Onlar, selefin yoluna davet adı altında dinin özü ve hedeflerinden çok lafına vurgu yapan, ahlâki ve derûni tarafını göz önüne almayan, tarihî yaşanmışlığı ve kültürel zenginlikleri reddeden bir söylem geliştirmişlerdir. Dolayısıyla aklı ve yorumu öteleyen ve literal bir anlayış ile yoruma karşı bir bakış açısıyla hareket etmişlerdir.⁴⁷

3. Te'vilâtü'l-Kur'ân Tefsirinde Arş ve Mahiyeti

İmam Mâtürîdî'nin tefsirinde arş kelimesinin detayına geçmeden önce belirtilmesi gereken husus, Mâtürîdî'nin eserinin başında tefsir usulüne yaptığı katkı olarak tefsir ve te'vil kavramlarının anlam kapsamalarını belirlemesidir. Her ne kadar kendisinden önce Muhâsibî (ö. 243/857), İbn Kuteybe (ö. 276/889) ve Taberî (ö. 310/923) gibi bazı âlimler bu iki kavram arasında bazı farklara değinmiş olsalar da Mâtürîdî'ye kadar bu iki kavramın sınırları net bir şekilde birbirinden ayrılmamıştır.⁴⁸ Ona göre tefsir ve te'vil kavramları eş anlamlı kavramlar olmayıp tamamen birbirinden aslında farklı kavramlardır.⁴⁹ Mâtürîdî, iki kavramı kesin çizgilerle birbirinden ayırarak tefsirin Peygamber ve sahabeye, te'vilin ise sahabeden sonra gelen nesillere ait yorumlar olduğunu ifade etmektedir. Bu ayrımı tefsirinde uygulayan Mâtürîdî, âyetlerin te'vili sadedinde ihtimal dâhilinde birçok yorumu sıraladıktan sonra *En doğrusunu Allah bilir veya doğruya ileten Allah'tır* sözünü çokça zikretmektedir. İmam Mâtürîdî'nin yaşadığı çağda birbirini tekfire varan itikadî/kelâmî fırka ihtilaflarının varlığı ve bu ihtilaf sahiplerinin Kur'ân âyetlerinin yorumlarına dayanarak görüşlerini temellendirmelerine çözüm olarak böyle bir ayrımın gitmiş olması muhtemeldir. Çünkü İmam Mâtürîdî'nin bu metodundan, inkâra varmadıkça, helali haram, haramı helal saymadıkça te'vilinden dolayı hiçbir mezhebi tekfir etmenin doğru olmadığı sonucu çıkmaktadır. Zira te'vil yapanın söylediği şey netice itibari ile bir yorumdan ibaret olup zaman ve zemine cevap verme anlamında iyi veya kötü bir çabadır. Böylece müfessirlerin yapmış oldukları yorumlar, kutsallaştırılacak mutlak bir değerlendirmeler olmayıp sadece onu gerçekleştiren şahsı bağlayan bir te'vilden ibarettir.⁵⁰ Ancak Mâtürîdî'nin ifade ettiği şey, alabildiğince bir te'vil değil, sınırları belli olan bir te'vil ameliyesi olup Müslümanların Kur'ân'ı anlama yolunda sarf ettikleri çabanın kıymetini bilerek ve ilmî bir eleştiri süzgecinden geçirerek her zaman istifade edilmesidir. Mâtürîdî bu metod sayesinde arş dâhil birçok müteşâbih ve gaybî konuyu te'vil etmekten kaçınmamıştır.

⁴⁷ Yeni Selefi ekoller için bk. Botî, *es-Selefiyye*; Mehmet Sait Özervarlı, "Selefiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 36/402.

⁴⁸ Çalışkan, "Tefsirde Mâtürîdî'yi Keşfetmek: İmam Mâtürîdî ve Te'vilâtü'l-Kur'ân'ın Tefsir İlmindeki Yeri," 77-78.

⁴⁹ İmam Mâtürîdî'nin tefsirindeki ilgili bölüm şu şekildedir: "Te'vil ile tefsir arasındaki fark, "tefsir sahabe, te'vil diğer âlimlere aittir" şeklinde söylenmektedir. Bunun anlamı sahabe, vahiy döneminde birçok olaya şahit oluşundan ötürü Kur'ân'ın hangi hususta nazil olduğuna vakıftırlar. Dolayısıyla sahabe tefsiri çok önemli ve âyetten kastedilen anlamın kendisidir. Böylesi bir tefsir onlar dışında kimse için söz konusu değildir. Bu husustan ötürü "Kur'ân'ı şahsi görüşüyle tefsir etmeye kalkışan, cehennemde yerini hazırlasın" denilmiştir. Çünkü yaptığı açıklamaya Allah'ı şahit tutmaktadır. Te'vil ise, işin sonunu beyan etmektir. Te'vil kelimesi dönmek anlamındaki -âle-ye'ûlu- kökünden türetilmiştir. Anlamı ise, Ebu Zeyd'in dediği gibi şöyledir: Şayet bu söz Allah dışında bir kimseye ait olsaydı şu şu anlamlara gelirdi. Böylece te'vil, sözü, muhtemel anlamlarından birisine yönelmektir. Tefsirdeki zorluk te'vilde mevcut değildir. Zira te'vilde Allah'ı şahit gösterme yoktur. Çünkü bir yorumcu, bu tür yorumlarıyla kastedilen şeyden haber vermekte ve Allah bu yorumla bu maksadı kastetmiş veya murad etmiş dememektedir. Buna karşılık bu âyet şu anlamlara gelmekte ve bu anlamlardan biriyle yorumlanabilir demektedir." Bk. Ebu Mânsûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehlü's-Sünne (Tefsîru'l-Mâtürîdî)* (Beyrut: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 2005), 1/349. Karşılaştırmalı tercüme için bkz: Çalışkan, "Tefsirde Mâtürîdî'yi Keşfetmek: İmam Mâtürîdî ve Te'vilâtü'l-Kur'ân'ın Tefsir İlmindeki Yeri," 78.

⁵⁰ Çalışkan, "Tefsirde Mâtürîdî'yi Keşfetmek: İmam Mâtürîdî ve Te'vilâtü'l-Kur'ân'ın Tefsir İlmindeki Yeri," 79-80.

3.1. Allah'ın İstivâ Ettiği Arşın Mahiyeti

Kur'ân'ın yedi yerinde⁵¹ Allah'ın arşa istivâ ettiği (استوى على العرش) bildirilmektedir. İmam Mâtürîdî, arşa istivânın ilk geçtiği yer olan A'râf sûresinin 54. âyetinde belirtilen; yer, gökler ve içindikilerin altı günde yaratılması, sonra Allah'ın arşa istivâ etmesini açıklamadan önce bu âyetin genel bağlamını açıklamıştır. Ona göre âyetin genel bağlamı; yaratılış hakkında bilgi sahibi olmayan Mekkelilere -haberdar olsunlar diye- verilen bir bilgiden ziyade, Allah'ı bırakarak kendi elleriyle yaptıkları ve her şeyiyle başkasına muhtaç ve aciz varlıklar olan putlara ibadet etmenin yanlış olduğunu, putlar yerine bütün mevcudatı yaratan ve hükümler altına alan Allah'ın sadece ibadete layık olduğunu, yarattığı bütün bu mevcudatın O'nun varlığı, kudreti ve yüceliğinin bir nişanesi olduğunu açıklamaktır. Mâtürîdî'ye göre âyetin en başta ifade etmek istediği şey, ilk yaratılış kapsamında yer ile gökler ve içindikilerinin altı günde yaratılmış olması ve Allah'ın arşa istivâ ettiğine dair bilgi vermek değildir. Bilakis asıl açıklamak istediği şey, akıl nimeti ile şereflenen insanın söz konusu yaratılmış kâinattan yola çıkarak Allah'ın varlığına, yegâne ilah olduğuna, bu muazzam kâinatın amaçsız olarak yaratılmadığına, Allah ile birlikte peygamberini ve söylediği bütün bilgilerin doğruluğunu tasdik etmesinin gerekliliğidir.⁵² Dolayısıyla Mâtürîdî arşın mahiyetine geçiş sadedinde arşı, fiziki olmaktan ziyade Allah'ın mükemmel yaratılış sisteminin nişanesi ve tamamlayıcısı olarak mecazi anladığını hissettirmektedir.

Mâtürîdî, Allah'ın arşa istivâ etmesi ile ilgili en geniş değerlendirmeye yukarıda belirtilen âyetin te'vilinde yer vermektedir.⁵³ Mâtürîdî bu âyet kapsamında üç meseleyi uzunca açıklamaktadır. Bunlar: yer, gökler ve ikisi arasında bulunanların yaratılması ve yaratılanın ne olduğu, altı günde yaratma, arş ve Allah'ın ona istivâ etmenin anlamı şeklindedir. Mâtürîdî'ye göre yer, gökler ve içindikilerin yaratılması iki şekilde anlaşılabilir. **Birincisi:** Doğum ve değişim kanunu ile sonrakilerin kendisinden sadır olduğu nesnelere aslının yaratılmasıdır. Buna göre bunların altı günde yaratılmasından maksat, bütün zaman ve vakitlerin temeli olan yedinin (haftanın günleri) altısıdır. Çünkü Allah, bütün mahlûkatı zaman ve vakit altına alarak kendilerine bir başlangıç ve son oluşturmuştur. Burada altı günde yaratılanlar arasında imtihan edilecek olan insandan söz edilmemiştir. Bundan imtihana tabi olacaklar (insanlar) yedinci günde yaratıldıkları gibi bir anlam çıkmaktadır. Yani altı günde yaratılanların amacı, akıl sahibi insanın emrine verilerek imtihan edilmesi olup ancak imtihan olunacaklar yaratıldıktan sonra Allah'ın mülkü ve saltanatı tamamlanmış olup hedefine ulaşmış olacaktır. Böyle anladığımızda Allah'ın arşa istivâ etmesi Allah'ın işinin yüceliği, mükemmellikte zirveye ulaşması, mevki ve değerinde son noktaya varması anlamına gelmektedir. Böylece *istivâ* fiilinin bir âyette⁵⁴ uygunluk anlamında kullanılmasından yola çıkarak Allah'ın arşa istivâ etmesi, Allah'ın mülkünün görünmesi ve ortaya çıkması anlamına gelmektedir.⁵⁵ Böylece Mâtürîdî'ye göre Allah bütün mevcudatı bir imtihan aracı olarak insanın emrine vermek için altı günde yaratmış ve yedinci günde de imtihanın ana unsuru olan insanı yaratarak projesini tamama erdirmiştir. Dolayısıyla arşın mahiyeti fiziki değil sembolik bir anlam ifade etmekte olup istivâ ise Allah'ın mülkünün mükemmelliği ifade edilmektedir.

⁵¹ 25. Dipnota bk.

⁵² el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehlu's-Sünne*, 4/440.

⁵³ el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehlu's-Sünne*, 4/439-457. İlgili bölümlerin tercümesi için bk. Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân tercümesi*, 5/393-408.

⁵⁴ Kasas, 28/14.

⁵⁵ el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehlu's-Sünne*, 442-443.

İkincisi: Yer ve göklerle arasındaki şeylerin yaratılmasının anlamı, yok olmayacak ebedi bir âleme dönüşene kadar her şeyin külli ilkelerinin (sünnetullah-varlık kanunları) yaratılmasıdır. Mâtürîdî'ye göre âyet bu şekilde yorumlandığı takdirde altı günden maksat, iki şekilde anlaşılabilir. *Birincisi:* bazı tefsircilerin dediği gibi; ahiretin bir günü dünya günlerinden bin (1000) güne denk ise, o zaman onun miktarı bize beyan edilmemiştir. Buna göre yaratma altı gün -yani altı bin yıl- kadar devam edecektir. Yedinci gün ise kıyamet günü olacaktır. Sonra kıyamette herkes mülkün gerçek sahibinin –ezelden beri olduğu gibi- Allah olduğunu kabul etmek zorunda kalacaktır. *İkincisi:* Allah'ın bildirmesi hariç hiç kimsenin altı günün ne kadar olduğunu takdir etmesi mümkün değildir. Yedinci gün ise, sırların açığa çıkacağı, mükâfat ve cezanın vaki olacağı kıyamet günüdür.⁵⁶ Mâtürîdî başka bir yerde bu altı günde yaratmayı biraz açarak yerin yaratılması iki, göklerin yaratılması iki ve ikisi arasında bulunanların yaratılması da iki gün olacağını zikretmektedir. Ayrıca bu iki günden biri yaratmak, diğeri de yok etmek için olacağını belirtmektedir. Buna göre altı günden maksat kıyamete kadar sürecek bir zaman olup arşa istivâ edilen gün olan yedinci gün ise kıyamet ve sonrasını ifade etmektedir.⁵⁷ Mâtürîdî'nin yaptığı bu te'vile göre Allah'ın arşa istivâ etmesi, Allah'ın dünya hayatına son verip tekrar dirilmeyi gerçekleştirmek suretiyle imtihanın boşuna ve hikmetsiz olmadığını göstererek mülkünün mükemmelliğini ifade etmektedir.

Yukarıda özetleyerek verilen Mâtürîdî'nin yorumlarına göre, âyette geçen günler bizim bildiğimiz günler olmayıp mutlak vakit, arş da bilinen fiziki bir nesne değil, mülk ve saltanattır. Çünkü Mâtürîdî, arşı mecâzi anladığımızda meleklerin taşıdığı arş nedir? Sorusuna; Allah'ın istivâ ettiği arş ile meleklerin taşıdığı arşın farklı olduğunu, meleklerin taşıdığı arşın, Allah'ın veli kullarına ikram olsun diye nurdan veya başka bir maddeden yarattığı taht olduğu şeklinde cevap vermektedir.⁵⁸ Kaldı ki arşı Müşebbihe'nin anladığı şekliyle mekânsal ve fiziksel bir nesne olarak anlasak bile Allah'ın onun üzerine kurulması dünyada bilinen şekildeki kurulma anlamına gelmemektedir.⁵⁹ Çünkü insanlarda olduğu gibi sultanların bir saltanat tahtından aldıkları güç ve şeref, Allah hakkında düşünülmesi mümkün değildir. Bir tahttan yücelik devşirmek başkasına muhtaç olmayı ifade eder ki Allah bundan münezzehtir. Bilakis *Allah'ın evi* terkinde olduğu gibi nesnelere, Allah'a izafetle şereflenmektedir. Diğer bazı âyetlerde görüldüğü gibi arş, Allah'a izafe olmakla ancak şeref kazanmıştır.⁶⁰ Ayrıca İmam Mâtürîdî, (استوى) fiilinin Arapçada birçok anlama gelmesine rağmen Müşebbihe'nin zaman, mekân ve cisimden münezzehe olan Allah hakkında en anlaşılmasını gerekene yorumlamasını kötü niyetten uzak olmadığını belirtmiştir.⁶¹

İmam Mâtürîdî, tefsirinde yukarıda özetle verilen değerlendirmelerinden sonra istivâ ile ilgili kendinden önce yapılmış bazı görüşlere⁶² yer vererek Allah kelâmını yorumlarken, antropomorfist anlatımların doğru olmayacağını detaylı bir şekilde açıklamaktadır.⁶³ Ona göre kesin nass ile Allah'ın arşa istivâ ettiği sabittir. Ancak aynı zamanda kesin nass ile Allah'ın

⁵⁶ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtu Ehlu's-Sünne*, 4/443-444.

⁵⁷ Mâtürîdî, Mü'minûn 116. âyetin tefsirinde Bâtınilerin arşın kıyamet anlamında olduğunu ve onların kıyametten kastının *Kaimu'z-Zaman* (Büyük İmam?) olduğunu söyleyerek böyle anlaşılmasının mümkün olmadığını söylemektedir. Ancak arşın kıyamet anlamında olmasının uzak bir yorum olmadığını belirterek Allah'ın kıyamet gününün sahibi olduğunu zikretmektedir. Bk. el-Mâtürîdî, *Te'vilâtu Ehlu's-Sünne*, 6/501.

⁵⁸ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtu Ehlu's-Sünne*, 4/444.

⁵⁹ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtu Ehlu's-Sünne*, 4/444.

⁶⁰ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtu Ehlu's-Sünne*, 4/450.

⁶¹ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtu Ehlu's-Sünne*, 4/451.

⁶² el-Mâtürîdî, *Te'vilâtu Ehlu's-Sünne*, 4/451-452.

⁶³ el-Mâtürîdî, *Te'vilâtu Ehlu's-Sünne*, 5/303.

kimseye benzemediği de sabittir.⁶⁴ Böylece bize düşen Allah'ı teşbihten tenzih ederek rububiyetine yakışır bir şekilde tavsif etmektir.⁶⁵ Mâtürîdî bu genel çerçeveyi böyle çizdikten sonra istivâ'nın Allah'ın bir fiili olması hasebiyle (جعل) (فطر) (ابدع) gibi fiillerin kimi âyetlerde⁶⁶ yaratma (خلق) anlamında kullanıldığından burada da bu anlamda kullanılmış olabileceğini ifade etmektedir. Mâtürîdî, bütün bu izahlardan sonra Allah'ın mekândan münezzehe olduğunu ve kâinatın yaratılışı ile ilgili uzunca bilgi vermektedir.⁶⁷ Dolayısıyla ona göre Allah'ın fiziki ve mekânsal anlamda bir arş söz konusu değildir.

Mâtürîdî, Allah'ın arşa istivâ etmesi ve arş'ın mahiyeti ile ilgili diğer altı âyetin tefsirinde Yûnus ve Furkân sûrelerinde olduğu gibi bazen de okuru A'râf 54. âyette verdiği bilgilere yönlendirerek hiçbir bilgi vermezken⁶⁸ Tâhâ ve Hadîd sûrelerinde olduğu gibi bu bilgileri özetleyerek vermektedir.⁶⁹ Hûd ve Secde sûrelerinde ise bazı nüanslarla aynı bilgileri tekrarlamaktadır.⁷⁰ İmam Mâtürîdî'nin Allah'ın arşa istivâ ettiğini ifade eden yedi âyetin tefsiri kapsamında verdiği bilgilerden yola çıkarak özetle şu bilgileri vermek mümkündür:

Mâtürîdî'ye göre Allah'ın arş'a istivâ etmesiyle ilgili "tefsir" kapsamında değerlendirilecek bir bilgi, bizlere ulaşmamıştır. Furkân 59. âyette açıkça Hz. Peygambere arşa istivânın anlamını bir bilene sorması ve bu sayede anlamını bilmenin mümkün olacağını söylemektedir. Ancak bu bilenin Allah'ın kendisi veya Cebrâil olabileceği düşünüldüğünde buna dair Efendimizden anlamını sorarak öğrenip bize ulaştırdığına dair bir rivâyet mevcut değildir. Dolayısıyla Allah'ın bu âyet ile ne kastettiğini kesin olarak bilmemiz mümkün değildir.⁷¹ Ancak arşa istivâ etmeyi tefsir etmek mümkün olmasa da "te'vil" etmenin mümkün olduğunu değerlendirerek âyetlerin anlaşılmasına dair başkasına ait birçok yorumu nakletmekle kalmamış kendisi de yeni yorumlar eklemiştir.⁷²

Mâtürîdî bu yedi âyette geçen arş kelimesini, mecâzi olarak anlamıştır. Genellikle yükseklik anlamından yola çıkarak arş mülk ve saltanattan kinaye bir kelime olarak anlamıştır. Bu şekilde anlamının doğal bir sonucu olarak istivâ fiilini de Allah'a mekân ve cisim çağrıştırmayacak bir şekilde yorumladığı görülmüştür. Bu yorumlardan ikisini öne çıkarmaktadır. Bunlar: Arş'a istivâ etmenin anlamı, Allah'ın mülkünün görünür olması ve mükemmelliği, diğeri ise insanların hesap için tekrar diriltilmesidir. Mâtürîdî, bu âyetlerde verdiği bilgilere göre haberi sıfatlar ve müteşâbihatı yorumlama noktasında sonradan oluşan selef ile halef metodunun ikisini bir arada kullanmıştır. Çünkü o'na göre arş ve istivânın künhüne vakıf olmak mümkün değildir. Ancak tefsir kabilinden olmasa da bu âyetlerin yorumlanmasının mümkün olduğunu bilfiil kendisi de te'vil yaparak göstermiştir.

3.2. Allah'ın Rab ve Sahibi Olduğu Arşın Mahiyeti

Kur'ân'da altı yerde Allah'ın arşın rabbi, dört yerde de arşın sahibi olduğu vurgulanmaktadır.⁷³ Aslında her iki kullanım da aynı anlama gelmektedir. Mâtürîdî, bu âyetlerin tefsirinde genellikle arşı mecâzi anlamda saltanattan kinaye olarak Allah'ın büyük

⁶⁴ Şûrâ, 42/11.

⁶⁵ el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehlu's-Sünne*, 6/269.

⁶⁶ Bu âyetlerin geçtiği yerler için bk. el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehlu's-Sünne*, 4/453.

⁶⁷ el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehlu's-Sünne*, 4/454-460.

⁶⁸ el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehlu's-Sünne*, 5/17.

⁶⁹ el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehlu's-Sünne*, 6/267-269.

⁷⁰ el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehlu's-Sünne*, 5/100-101.

⁷¹ el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehlu's-Sünne*, 8/328.

⁷² el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehlu's-Sünne*, 4/451-452.

⁷³ Bu âyetlerin geçtiği yerler için 30., 31., 32., 33. ve 34. dipnotlara bakınız.

ve yüce mülkün rabbi ve sahibi olduğunu zikretmektedir. Böylece dünyada başkalarının mülkü ve saltanatının Allah'ın saltanatı karşısında hiçbir şey ifade etmediği vurgulanmaktadır. Bu anlamda Neml 26. âyetin te'vilinde arşın saltanat anlamında olup Sebe' melikesinin arşı ile karşılaştırma yapılarak Allah'ın mülkü karşısında Belkıs'ın saltanatı yok hükmünde olduğunu belirtmektedir.⁷⁴ Ancak bazı yerlerde insanların gözünde saltanatın sembolü olarak arşın fiziki anlamda taht ve koltuk anlamında olabileceğini ifade etmektedir. Bu durumda arş, ya Allah'ın yarattığı ve bütün varlığın üzerinde olan fiziki bir taht ya da kıyamet gününde veli kullarına ikram olsun diye kendilerini oturtacağı koltuklar şeklinde anlaşılabilirliğini belirtmektedir. Sadece bir yerde âyetin bağlamı nedeniyle arşın taht anlamında kullanılmayacağını ifade etmektedir.⁷⁵ Son olarak Mâtürîdî, bu âyetlerde arş kelimesinden sonra gelen (المجيد, الكريم, العظيم) sıfatların hem arşa hem Allah'a sıfat olabileceğini belirterek iki şekilde yorumlamaktadır.⁷⁶

3.3. Meleklerin Taşındığı Arşın Mahiyeti

Kur'ân kıyamet gününde meleklerin Allah'ın arşını taşıyacağını ve etrafında dönerek Allah'ı hamd ile tesbih edeceklerini belirtmektedir. Mâtürîdî, konu ile ilgili üç âyetin ikisinde⁷⁷ hamd ile tesbih etmenin anlamını açıklama dışında bir detay vermezken üçüncü âyette⁷⁸ ise detaylı olmasa da bazı bilgilere yer vermektedir. Mâtürîdî bu âyette belirtilen sekiz meleğin sekiz sınıf melek de olabileceği ve bu meleklerin sûra birinci üfleyişte öleceklerden⁷⁹ istisna edilenler olduğunu veya ölseler bile insanlardan hemen önce diriltilip arşı omuzlarında taşıyacaklarını ifade etmektedir. Ayrıca taşınan arşın saltanat tahtı olup bir rivâyete göre⁸⁰ nurdan yaratıldığını belirtmektedir. Sultanlar, saltanatlarının büyüklük ve küçüklüğüne göre bir taht edinirler. Bunu kendileri için bir oturak edinmekten ziyade saltanatlarının ihtişamını göstermesi için yaparlar. Sultanlar bile taht edinirken kendilerine oturak olmasını düşünmezken veya haklarında böyle düşünülmezken nasıl olurda Allah hakkında bir oturak düşünülün? Burada Allah, saltanatını sembolize etsin diye insanlar katında en değerli unsur olan nur ve ışıktan yaratılmış bir arşın melekler tarafından taşındığını belirtmektedir.⁸¹ Mâtürîdî, bu üç âyetin dışında tefsirinin başka yerlerinde meleklerin taşıdığı arşın kıyamet gününde veli kullarını üzerinde oturarak kendilerine ikramda bulunacağı taht ve koltuklar olduğunu belirtmektedir.⁸²

3.4. Su Üzerinde Bulunan Arşın Mahiyeti

Kur'ân'da bir yerde Allah'ın arşının su üzerinde olduğu halde yer, gökler ve ikisi arasındakileri altı günde yarattığı geçmektedir.⁸³ İmam Mâtürîdî, âyette kastedilen arşın ne olduğu ve bu arşın su üzerinde olmasını iki şekilde yorumlamaktadır. Birincisi: Arş, mülk ve saltanat anlamındadır. Mâtürîdî burada arşının su üzerinde olmasının anlamını Allah'ın mülkünün ve saltanatının sudan zuhur ettiği şeklinde yorumlamaktadır. Mâtürîdî delil olarak

⁷⁴ el-Mâtürîdî, Te'vilâtu Ehlu's-Sünne, 8/112.

⁷⁵ el-Mâtürîdî, Te'vilâtu Ehlu's-Sünne, 9/189-190.

⁷⁶ el-Mâtürîdî, Te'vilâtu Ehlu's-Sünne, 4/518., 6/501., 10/488.

⁷⁷ Zümer, 39/75; Mü'min, 40/7.

⁷⁸ Hakka, 69/17.

⁷⁹ Zümer, 39/68.

⁸⁰ Mâtürîdî, kaynağını belirtmeden yer verdiği rivâyet şöyledir: Güneş doğmak istediğinde Cebrail arştan bir avuç ışık (nur) alarak sizden birisi elbise giyer gibi o nuru Güneş'e giydirir ve Güneş doğar. Aynı şekilde Ay doğmadan önce Cebrail tekrar arştan bir avuç ışık (nur) alarak sizden birisi elbise giyer gibi o nuru Ay'a giydirir ve Ay doğar. Bütün aramalarımıza rağmen bu rivâyetin kaynağına ulaşamadık. Bk. el-Mâtürîdî, Te'vilâtu Ehlu's-Sünne, 10/177.

⁸¹ el-Mâtürîdî, Te'vilâtu Ehlu's-Sünne, 10/177.

⁸² el-Mâtürîdî, Te'vilâtu Ehlu's-Sünne, 5/101.

⁸³ Hüd, 11/7.

da her şeyin çıkış ve var oluş kaynağının su olduğunu ifade eden âyeti⁸⁴ delil olarak göstermektedir. Mâtürîdî'nin bu yorumuna göre على harfi ceri, عن yerine zuhur etme ve sadır olma anlamında kullanılmıştır. İkincisi: Arş, taht ve koltuk anlamındadır. Mâtürîdî'ye göre arş fiziki arş olup Allah'ın veli kullarının bu koltuklar üzerinde oturdukları halde onlara ikramda bulunulacağı anlamındadır. Mâtürîdî'ye göre nasıl ki dünyada sultanların misafirleri gelince koltuklar üzerine oturarak onlara hizmet eden hizmetçiler varsa, aynı şekilde kıyamet gününde de Allah'ın iyi kulları, koltuklar üzerinde oturacak ve onlara melekler tarafından hizmet edilecektir.⁸⁵

Sonuç

Müteşâbih kapsamında değerlendirilen arş kavramı, türevleriyle birlikte Kur'an'da otuz iki farklı yerde geçmektedir. Bu yerlerin bir kısmında Yusuf ve Belkıs kıssasında oluşu gibi saltanat tahtını ifade ederken, başka bir kısmında ise Allah'a izafe edilen büyük arştan söz edilmektedir. Sahabe ve tâbîn nesli bu âyetlerden yola çıkarak mahiyeti ve niteliğini belirtmeden Allah'ın, yüce bir arşın sahibi olduğunu ve kâinatın yegâne maliki olarak bu arşa istivâ ettiğini kabul etmektedirler. Sonraları Selef görüşü olacak bu görüşün en bariz tarafı fiziki arşın varlığı kabul edilmekle beraber, mahiyeti ve keyfiyetinin belirtilmemiş olmasıdır. Selef âlimlerinin aksine Müşebbihe ve Mücessime Kur'an'da yer alan ve müteşâbih kapsamında değerlendirilen arşı teşbih ve tescim çağrıştıracak şekilde tevil etmişlerdir. Eş'ari ve Maturidiler ise Müşebbihe ve Mücessime'nin teşbih çağrıştıran te'villerine karşın, müteşâbih âyetleri tevhit ve tenzih ilkesi çerçevesinde tevil etmişlerdir. Halef metodu olarak anılan bu yönleme göre te'vil yapıldıktan sonra fiziki bir arştan söz etme imkânı kalmamaktadır.

Ehl-i sünnetin önde gelen ve akli ön plana çıkararak önemli âlimlerinden olan İmam Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân* eserinde arş ve mahiyeti ile ilgili Hz. Peygamber ve sahabeden bize ulaşan herhangi bir "Tefsirin" bulunmadığını ifade etmiştir. Dolayısıyla kesin bir şekilde arşın mahiyetini tespit etmenin mümkün olamayacağını belirtmiştir. Fakat İmam Mâtürîdî arş kavramına yaptığı te'villerden yola çıkarak arşın Arap dili imkânları çerçevesinde te'vil edilebileceğini göstermiştir. İmam Mâtürîdî, tefsir ve te'vil kavramlarını birbirinden kesin çizgilerle ayırarak bazı âyetleri anlamada var olan problemleri çözüme kavuşturma yolunda önemli bir adım atmıştır. Böylece âyetleri anlamada şayet bir tefsir var ise o Allah'ın muradı olacağını, eğer bir tefsir yoksa Arap dili ve akıl imkânıyla Allah kelâmını anlamak için birçok yorum yapılabileceğini belirtmiştir. Neticede yapılan te'viller, iyi bir niyetin ürünü olan bir te'vilden ibaret olup kimseyi kesin bir şekilde bağlamamaktadır.

Mâtürîdî'nin arş ve mahiyeti hakkındaki değerlendirmelerine bakıldığında öncelikle Mâtürîdî, hadislerde geçen ve selefın anladığı şekliyle fiziki bir arşın varlığına dair bir bilgi vermemektedir. Arşı çoğunlukla, Allah'ın hükümranlığının sembolik ve mecâzî bir anlatımı olarak saltanatından kinâye olduğunu belirtmektedir. Ona göre arş, yaratılış sisteminin zirve noktasını temsil etmektedir. Çünkü Allah, dünya sistemini kurarken bütün evrelerden sonra arş'ı zikrederek sünetullahın mükemmelliğine işaret etmektedir. Veya arş, dünya hayatından sonra kopacak kıyamet ve sonrasında oluşacak hayatın varlığı ile imtihanın boşuna ve hikmetsiz olmadığını göstermiştir. Mâtürîdî, Allah'ın benzerinin olmadığından hareketle Allah kelâmının benzeri beşer kelâmı gibi anlaşılmasının doğru olmadığını zikretmektedir. Dolayısıyla Allah kelâmını bir beşer sözü gibi anlayarak Allah'a cisim ve mekân izafe eden

⁸⁴ Enbiyâ, 21/30.

⁸⁵ el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehlü's-Sünne*, 5/100-101.

Müşebbihe ve Mücessime'nin kötü niyetli olduğunu belirtmektedir. Mâtürîdî, Tevilât'ının bazı yerlerinde meleklerin taşıdığı arş örneğinde olduğu gibi arşı somut olarak kabul etmek zorunda kaldığı yerlerde arşı fiziki olarak kabul etmiştir. Ancak Mâtürîdî'ye göre somut olarak kabul edilen bu arş, var olan arşlara benzememektedir. Ona göre bu arş, Allah'ın kıyamet gününde veli kullarını üzerinde oturtacağı ve kendilerine ikramda bulunacağı taht ve koltuklardır.

Kaynakça

- Adıgüzel, Hanifi. *Din Dili Bağlamında Haberi Sıfatlar (Arş-Kürsî ve İstivâ)*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.
- Atiyye, Corci Şahin. *el-Mu'temed*. Lübnan: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 2. Basım., 2011.
- Avcı, Metin. *İmam Mâtürîdî'nin Fikirlerinde Ebû Hanîfe'nin Etkisi*. Basılmamış Doktora Tezi: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.
- Başoğlu, Tuncay. "Muhkem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/42-44. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.
- Boî, Muhammed Sait Ramazan. *es-Selefiyye*. Dımeşk: Daru'-Fikr, 9. Baskı., 2007.
- Çalışkan, İsmail. "Tefsirde Mâtürîdî'yi Keşfetmek: İmam Mâtürîdî ve Te'vîlâtü'l-Kur'ân'ın Tefsir İlmindeki Yeri,". *Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi* 2/7 (Mayıs 2010), 67-93.
- Çelebi, İlyas. "Bekir Topaloğlu". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ek-2/603-606. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019.
- Doğan, Hacı İsmail. *Mâtürîdî'nin Heretik Akımlara Yönelttiği Eleştiriler*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi: Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.
- Elbânî, Muhammed Nâsiruddîn. *Kitâbu'l-Arş*. thk. Şâdî b. Muhammed Al-i Numân. Yemen: Merkezu'n-Nu'man li'l-Buhûsi ve'd-Dirâsât, 2010.
- el-Mâtürîdî, Ebu Mânsûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Kitâbu't-Tevhîd*. ed. Fethullah Halîf. İskenderiye- Mısır: Daru'l-Câmi'at el-Misriyye, Tarihsiz.
- el-Mâtürîdî, Ebu Mânsûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Te'vîlâtü Ehlu's-Sünne (Tefsîru'l-Mâtürîdî)*. 10 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1., 2005.
- el-Mâtürîdî, Muḥammad ibn Muḥammad. *Te'vilâtü'l-Kur'an tercümesi*. İstanbul: Ümraniye Belediyesi Kültür Yayınları, 2020.
- Erdoğan, Elif. *İmam Mâtürîdî'nin Te'vîlâtü'l-Kur'ân'da Gaybî Konulara Yaklaşımı*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.
- Eyibil, İrfan. "Ehl-iSünnet Kelâmında Haberi Sıfatların Te'vili Meselesi". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/34 (Şubat 2018), 667-692.
- Görmüş, Adem. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân'da Fısk Kavramı*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.
- Hattaf, Hasan Ahmed. "en-Nususü'l-Mûhime li Teşbihillah bi Halkihî ve Mevkıfu's-Selef ve'l-Halef minha". *Adıyaman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi İslami İlimler Araştırmaları Dergisi* 1/2 (2017), 119-138.

- İbn Ebî Şeybe, Muhammed b. Osman. *Muhammed b. Osman b. Ebi Şeybe ve Kitabuhu el-Arş*. thk. Muhammed b Halîfe et-Temimî. Riyad: Mektebetu'r-Rüşd, 1998.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddin Ahmed. *Arşu'r-Rahmân vemâ Verede fihi mine'l-âyât ve'l-Ehâdis*. Riyad: Melik Fehd Devlet Yayınları, Rakam:12, 1999.
- İbn Manzûr, Muhammed. *Lisânu'l-Arab*. 10 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1. Baskı.,2005.
- İsfihânî, Râgıb. *el-Müfredât fi Garîbi'l-Kur'ân*. İstanbul: Kahraman Yayınları, 1., 1986.
- Kocabay, Harun. *Kur'ân'da Arş Kavramı*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.
- Koşar, Musa. *İmam Mâtürîdî'de Esma-i Hüsnâ*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1992.
- Kutman Ulu, Melis. *İmam Mâtürîdî'ye Göre Haberî Sıfatlar*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.
- Mustafa, İbrahim vd. *el-Mu'cemu'l- Vasîd*. 2 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, Tarihsiz.
- Özdeş, Talip. *İmam Mâtürîdî'nin (Te'vîlâtü ehli's-Sünne) Adlı Eserinin Tefsir ve Metodolojisi Açısından Tahlil ve Tanıtımı*. Basılmamış Doktora Tezi: Erciyes Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri, 1997.
- Özen, Şükrü. "Mâtürîdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 28/159-165. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- Özervarlı, Mehmet Sait. "Selefiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 36/399-402. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- Satybaldiyev, Aitmyrza. *Mâtürîdî'nin Te'vîlâtü'l-Kur'ân'ında Kıraat*. Basılmamış Doktora Tezi: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- Şekeroğlu, Sami. *Mâtürîdî'de Ahlak Problemi*. Basılmamış Doktora Tezi: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.
- Tetan, Abdülkerim - Keylanî, Muhammed Edib. *Avnu'l-Murid li Şerhi Cevheretü't-Tevhid*. 2 Cilt. Dimeşk: Daru'l-Beşâir, 1., 1994.
- Topaloğlu, Bekir. "Te'vîlâtü'l-Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 41/32-33. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Üzüm, İlyas. "Mücessime". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (1. Baskı). 31/448-449. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Ebu'l-Muin en-Nesefî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/568-570. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Müşebbihe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 1. Baskı. 32/156-158. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Müteşâbih". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/204-207. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- Yolcu, Asiye. *Mâtürîdî'nin Te'vîlâtü'l-Kur'ân'ında fikhî Görüşleri*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.

Yumuk, Mustafa. "Fitne" Geçtiği Âyetlerin İncelenmesi Te'vîlâtü'l-Kur'ân Bağlamında. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.

Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Kitâbu'l-Arş*. thk. Muhammed b Halife et-Temimî. Riyâd: Edvâu's-Selef, 1. Baskı., 1999.

Zemahşerî, Mahmûd b. Ömer. *Esâsu'l-Belâğe*. Beyrut: Daru'n-Nefâis, 1., 2009.